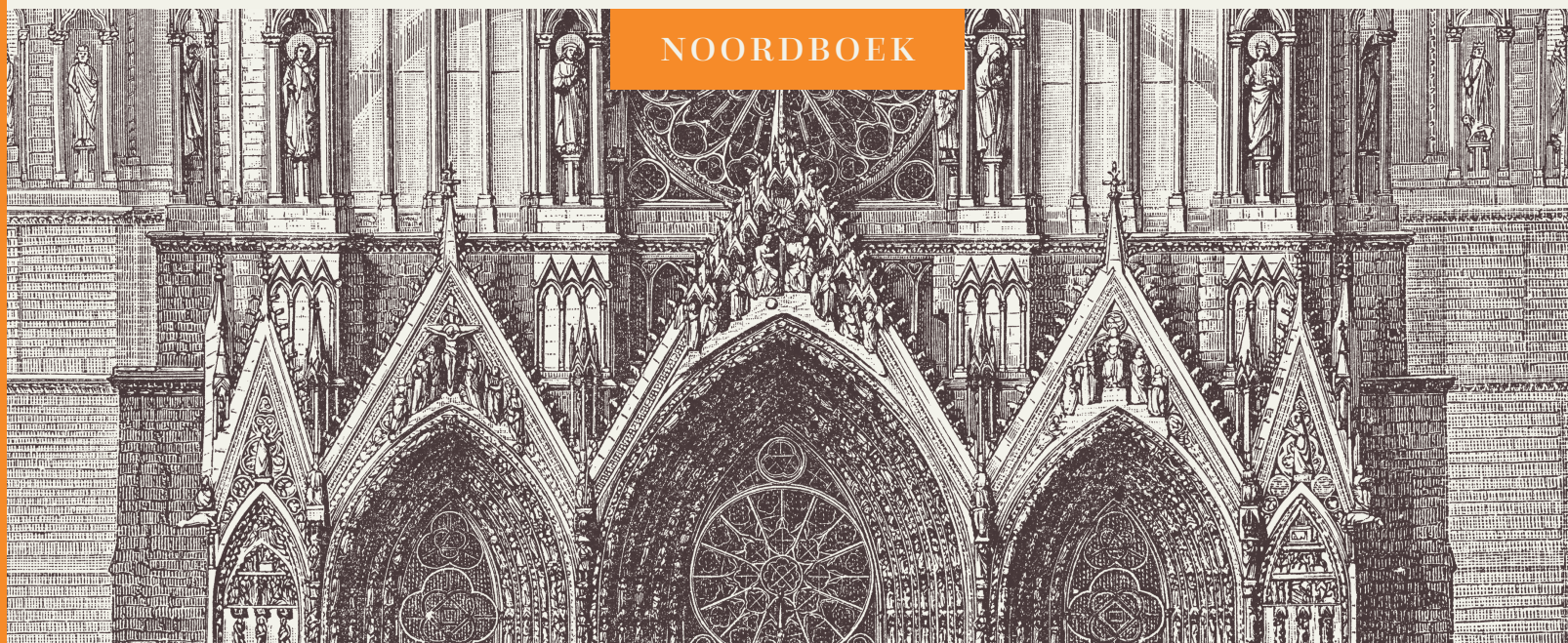
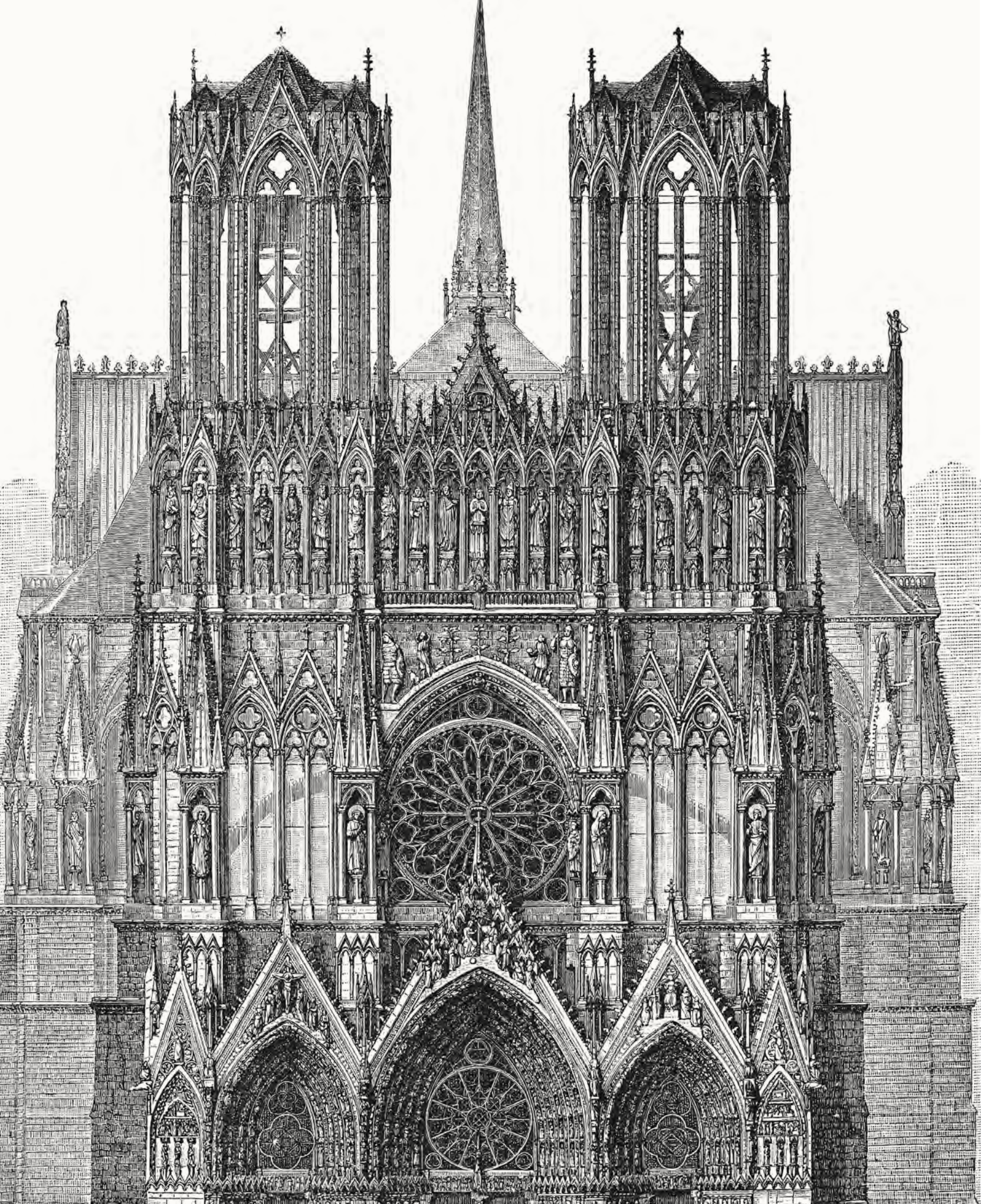


# Georges Duby

## De kathedralenbouwers



NOORDBOEK



Georges Duby

# De kathedralenbouwers

*Kunst en samenleving 980–1420*

GEHEEL HERZIENE VERTALING  
EN BEZORGING DOOR GER GROOT

NOORDBOEK

© 2024 Georges Duby | uitgeverij Noordboek

Originele titel: *Le temps des cathédrales, l'art et la société (980–1420)*

© Éditions Gallimard, Parijs, 1976, herziene versie  
Vertaald door Ger Groot

Omslagontwerp: René van der Vooren  
Boekverzorging: Sander Pinkse Boekproductie  
Druk: Tipoprint bv, Lisse  
Omslagbeeld: De kathedraal Notre-Dame van Parijs vóór de restauratie van Lassus en Viollet-le-Duc, twaalfde en dertiende eeuw. Negentiende-eeuwse gravure door Veuillot, 1881. Via Alamy.

ISBN 978 90 5615 533 9  
NUR 640 | 680

Noordboek is onderdeel van  
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

[www.noordboek.nl](http://www.noordboek.nl)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – [info@noordboek.nl](mailto:info@noordboek.nl).

# Inhoud

Voorwoord 7

## DEEL I **HET KLOOSTER, 980–1130**

- 1 De keizerlijke kunst 21
- 2 De feodale heren 45
- 3 De monniken 71
- 4 De drempel 97

## DEEL II **DE KATHEDRAAL, 1130–1280**

- 5 God is licht, 1130–1190 123
- 6 De jaren des verstands, 1190–1250 173
- 7 Het geluk, 1250–1280 217

## DEEL III **HET PALEIS, 1280–1420**

- 8 Nieuwe mensen 257
- 9 Navolging van Christus 295
- 10 Het bezit van de wereld 335

Epiloog 375

Verantwoording 432

Register 434



# Voorwoord

**D**ertien jaar geleden vroeg Albert Skira mij een drietal boeken te schrijven voor de door hem opgezette reeks *Art, idées, histoire*, wellicht de schitterendste die zijn uitgeverij ooit heeft uitgebracht. Ze zouden rijk worden geïllustreerd, wat mijn taak er een stuk eenvoudiger op maakte. Praten over kunstwerken is moeilijk en bijna altijd vruchteloos. Ze zijn ervoor gemaakt gezien te worden en in deze reeks werden ze zo perfect afgebeeld als je je maar kon wensen. Ik hoefde ze alleen hun culturele inbedding terug te geven om hen in hun volle betekenis te laten oplichten. In de drie door mij geschreven essays probeerde ik de vervaardiging van kunstwerken los te weken uit onze denkbeelden daarover en haar vanuit het museum opnieuw midden in het leven te plaatsen. Niet in het onze maar in dat van degenen die deze voorwerpen bedacht en als eersten bewonderd hebben. Deze boeken gaan dus over de middeleeuwen in het algemeen.

En toch gaan ze ook over een bepaald soort middeleeuwen. Albert Skira zocht voor de door hem uitgegeven boeken het mooiste uit: de meesterstukken. Noodgedwongen gaat mijn poging daarvan een uitleg te geven dus ook over kunstvormen die ontstonden

rond de machtscentra en binnen het kleine universum van de hoogste cultuur. Dat zijn trouwens vrijwel de enige die bewaard zijn gebleven. En aangezien de kunstschepping altijd door de heersende sociale krachten wordt gedomineerd, beperkte de artistieke vindingrijkheid zich ook toen al vrijwel geheel tot wat gemaakt werd ter verheerlijking van God, ten dienste van de vorsten en voor het genoegen van de rijken. Meesterwerken vormen een onontkoombaar vertrekpunt van een parcours dat bovendien helemaal niet zo slecht is. Verondersteld tenminste dat je nooit uit het oog verliest wat zich daar allemaal omheen bevindt, net zomin als de duistere, vruchtbare diversiteit van waaruit zij oprijzen.

Deze fraaie boeken waren maar voor weinigen weggelegd. Nu heb ik de gelegenheid de tekst ervan opnieuw te publiceren. Of liever de teksten, want parallel aan deze beeldenreeks ontvouwdien zich meerdere commentaren. Ik heb ze nauwelijks veranderd, behalve om ze beter op elkaar af te stemmen en hier en daar op te frissen.

*Beaurecueil, november 1975*

← Een benedictijner monnik, waarschijnlijk Beda Venerabilis (c. 672-735), schrijft de *vita* van bisschop Cuthbertus (634-687), in een Engels manuscript uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw.

→ Op de volgende pagina's: de Abdij Saint-Michel de Cuxa, gebouwd in de tiende tot twaalfde eeuw in Codalet.

A photograph of a medieval stone building, likely a monastery, with a tiled roof and a cloister. The building is constructed from rough-hewn stone and features a series of arches supported by columns. A large, mature pine tree stands to the left of the building. The foreground shows a grassy area with a stone wall and a circular stone basin. The sky is clear and blue.

DEEL I

*Het klooster,  
980–1130*







**G**en handjevol mensen – verlatenheid die zich uitstrekt naar het westen, noorden en oosten, die onafzienbaar wordt en ten slotte alles overheerst –, onland, moerassen, wilde rivieren en heidevelden, kreupelbossen, weidegronden en wouden die op alle mogelijke manieren zijn aangestast door smeulend struikgewas en de vluchtige ontginning van platgebrand bos – hier en daar een open plek, een voorshands gewonnen maar hoogstens half getemd stuk land. Schamele en ondiepe voren, in de weerbarstige grond getrokken door houten werktuigen, voortgezeuld door magere ossen. En ook binnen dat voedzame gebied grote lege vlekken: velden die een, twee, drie, soms tien jaar braak blijven liggen om tijdens die rustperiode op natuurlijke wijze hun vruchtbaarheid te herwinnen. Hutten van steen, klei of takken, bijeen klittend in kleine gehuchten, omgeven door doornenhagen en een gordel van tuinen. Soms, omringd door een beschermende palissade, de woonstede van een hoofdman, een houten schuur, graanopslagplaatsen, slavenverblijven en op veilige afstand de keukenhaard. Af en toe een plaatsje dat niet meer is dan het verbleekte skelet van een Romeinse stad, doorschoten van landelijke natuur: ruïnevelden waar de ploeg zorgvuldig omheen getrokken wordt, een krakkemikkig herstelde omwalling, stenen bouwwerken die nog dateren uit de dagen van het Imperium en zijn omgebouwd tot kerken of versterkingen. Vlak daarbij enkele tientallen hutten waar wijnbouwers, wevers en smeden wonen, ambachtslieden die in dienst van het garnizoen en de heer-bisschop sieraden en wapens vervaardigen, en twee of drie Joodse

families die tegen rente kleine geldbedragen uitlenen. Karrensporen, lange rijen lastdragers in herendienst, kleine konvoeien van scheepjes en vloten op alle waterstromen. Zo ziet in het jaar 1000 de westerse wereld eruit. Ruw en landelijk in vergelijking met Byzantium, met Cordoba, straatarm en van bijna alles verstoken. Een woeste wereld. Een wereld belaagd door hongersnood.

Maar hoe dunbevolkt ook, haar inwoners zijn nog altijd te talrijk. Met bijna blote handen worstelen zij met een onwillige natuur aan wier wetten zij onderworpen zijn, met een onvruchtbare want onvoldoende bewerkte grond. Geen enkele boer verwacht op elke graankorrel die hij zaait er meer dan drie te oogsten, als het jaar niet al te slecht is – en daarvan heeft hij brood tot Pasen. Daarna moet hij het doen met kruiden, wortels, het gelegenheidsvoedsel dat hij aan bossen en rivieroeveren weet te ontrukken. Het zware werk van de zomer verricht hij op een lege maag; kwijnend van vermoeidheid wachten de landlieden de opbrengst af. En zit – zoals meestal – het weer niet mee, dan is het graan nog eerder op en moeten de bisschoppen dispensatie geven, de rituele orde doorbreken en in de vastentijd het eten van vlees toestaan. Soms, wanneer overvloedige regens de aarde hebben doordrenkt en het werk in de herfst onmogelijk hebben gemaakt, wanneer stormen de oogst hebben platgeslagen en vernield, mondt de gebruikelijke schaarste uit in hongersnood, in dodelijke noodduft. Alle kroniekschrijvers van die tijd hebben erover geschreven, en niet zonder voldoening. ‘Mensen zaten elkander na om elkaar te verslinden en velen sneden hun naasten de keel af om zich te voeden met mensenvlees, als wolven.’

← Voorplat van het evangeliarium van Theophanu van Essen (997–1058). Op de onderste rand biedt deze abdis het handschrift aan aan de Heilige Maagd.





Een illustratie in een Belgisch psalterium uit de dertiende eeuw toont het bakken van brood.

Overdreven ze, toen ze spraken van opgestapelde lijken in massagraven, uitgehongerde benden die grond aten en soms zelfs de doden opgroeven? Al deze schrijvers waren mannen van de Kerk. Van heel die ellende, of van de inheemse ziekten die het kwetsbare volk langzaam decimeerden en de sterftcijfers soms heftig konden opstuwten, deden zij zo nauwgezet verslag omdat dergelijke rampen voor hen zowel de armzaligheid van de mens als het overwicht van God tot uitdrukking brachten. Het hele jaar door genoeg te eten hebben gold als een exorbitante luxe, het voorrecht van een paar edelen, een paar priesters, een paar monniken. Alle anderen vielen ten prooi aan de honger, die zij ondergingen als iets wat nu eenmaal bij het leven hoort. Ontberingen, zo meenden ze, zijn eigen aan de natuur van de mens, zo naakt als hij zich voelt, gespeend van alles, overgeleverd aan dood, kwaad en verschrikkingen. Omdat hij een zondaar is. Sinds de val van Adam wordt hij door honger gekweld; net als van de erfzonde is niemand daar vrij van. Deze wereld leefde in angst, allereerst voor haar eigen zwakheid.

Toch was er al sinds enige tijd een onmerkbare be-

weging gaande die deze deerniswekkende mensheid stukje bij beetje uit haar volstrekte behoefte verhaaf. In de elfde eeuw werkten de volksstammen van West-Europa zich langzaam uit hun barbarij omhoog. Ze bevrijdden zich van de hongersnood en deden, de een na de ander, hun intrede in de geschiedenis. Een gestage vooruitgang begon zich af te tekenen, een ontwaken, een jeugdigheid die te danken was aan het feit dat dit deel van de wereld niet langer geteisterd werd door invasies. Dat zou het meest kenmerkende privilege van dit gebied en de voorwaarde voor het toeneemende overwicht ervan blijven. Eeuwenlang had zich over het Westen een vernietigende en verwoestende volksverhuizing uitgestort, had deze de orde der dingen ontworcht, vernietigd en ontworteld. De Karolingische veroveringen op het Europese vasteland hadden weliswaar enige tijd een schijn van tucht en vrede weten te herstellen, maar Karel de Grote was nog niet gestorven of ontombare benden wierpen zich opnieuw van alle kanten, vanuit Scandinavië, de steppen in het Oosten en de door de islam veroverde eilanden van de Middellandse Zee, op de Latijnse christenheid om

← Storm op zee, een van de bekendste beelden uit de Hitda Codex; een Latijns manuscript dat werd geschreven rond het jaar 1000. Het bedaren van de storm is een van de wonderen van Jezus in de evangeliën.

A. C. 45.  
& natus.

subingunt. Exinde reuersus in gallia. ite menapos, trib; agnuntib; iuda  
dit. eozq; p'das in arduenna silua recõditas diripuit & militib; distribuit.  
Ab orbe eni cõdito. usq; ad iuliu dũ uicit britania. anni quinq; milia  
ducenti <sup>im</sup> xvi cõputant. & ante xpi natiuitate. anno xl. vii. regni gentiq;  
obtinuit. Post hec cũ triumpho romã reuers. A senatu cũ honore exci-  
pit; deinde regna orientis. & meridiani ac septentrionis. occidentisq;.  
prouincias. insulasq; p tres uiros prudentissimos aedilicis Nicodorum &  
polluchrone atq; theodorũ meriti pcepit. Anno autẽ cosulat sui X. singu-  
lari pni romanorũ suplic impuũ. & p anno sexto cõpleto. idib; martii.  
A te senatorib; in curia occiditur. Quo m̄fecto. Octavianũ augustus  
de q; virgiliũ. Nocte pluit tota redeunt spectacula mane. diuisũ imperiũ  
cũ ioue cesar habes. imperiũ adeptus est. Hic et erexit pyrãmidẽ qua-  
dratã de marmore porphiritico p̄iosa. & desup in labro fœco deaurato  
emeret ei cõposuit. & scripsit titula. Diui iulii cesaris sacroq;



deze leeg te plunderen. De eerste kiemen van wat wij romaanse kunst noemen beginnen zich af te tekenen op het moment waarop er aan dergelijke strooptochten een einde komt, de Noormannen zich gaan vestigen en tot rust komen, de koning van Hongarije zich bekeert en de graaf van Arles de Saraceense piraten die de Alpenpassen beheersten en kort daarvoor nog de abt van Cluny hadden gegijzeld, uit hun schuilhoeken verjaagt. Na 980 zie je geen gebrandschatte abdijen of doodsbenaauwde troepen monniken meer, vluchtend met hun relikwieën en hun kloosterschat. Wanneer er voortaan aan de horizon van het woud vlammen opstijgen, zijn die niet langer het gevolg van plundering maar van ontginningswerken.

In het duister van de tiende eeuw moet er vanuit de grote kloosterdomeinen een voorzichtige verbetering van de landbouwtechniek op gang zijn gekomen die zich vrijelijk kon doorzetten. Daardoor kreeg de boerenbevolking stukje bij beetje de beschikking over doeltreffender werktuigen, betere ploegen, beter tuig, ijzeren kouters om de aarde om te woelen, deugdelijker te bemesten en ook de zware grond die tot dan toe braak was blijven liggen te kunnen bewerken. Kruipend hout maakte plaats voor permanent bebouwde velden, de open plekken werden verruimd en spoedig ook vermeerderd, alom nam de vruchtbaarheid van de landbouw toe en werden de schoven van de maaiers voller. Deze landelijke wasdom heeft in de historische documenten geen directe sporen nagelaten, maar valt wel uit talloze aanwijzingen op te maken; de hele culturele bloei van de elfde eeuw berust erop. De hongersnood van 1033 waarvan de cluniacenser monnik Rodulfus Glaber in zijn *Vijf Boeken der Historiën* verslag doet, was in feite een van de laatste. Juist in die tijd namen de periodiek toeslaande voedseltekorten in omvang af en werden ze zeldzamer. Het platteland, dat in een onmerkbaar tempo beter toegerust raakte, bood plaats aan meer mensen, die bovendien minder vatbaar werden voor epidemieën. In het hart van alle ellende van het jaar 1000 huisde een jeugdige stuwkracht die de opkomst van Europa drie eeuwen lang

zou bezielen. Zoals bisschop Thietmar van Merseburg in zijn kroniek schrijft: ‘Toen het duizendste jaar na de geboorte van onze Verlosser Christus uit de onbevleete Maagd was aangebroken, straalde er een lichtende morgen over de wereld.’

In werkelijkheid gloorde deze ochtend maar voor een handvol mensen. De rest bleef nog lange tijd ondergedompeld in duisternis, ellende en angst. Of de boeren nu de status van vrijen hadden of gevangen zaten in wat er restte van de kluisters van de slavernij, ze bleven van alles gespeend. Minder uitgehongerd ongetwijfeld, maar nog steeds afgemat, verstoken van iedere hoop ooit hun kot te kunnen verlaten en zich uit hun toestand omhoog te werken, zelfs al wisten ze stuiver voor stuiver wat geld bij elkaar te schooieren om na tien, twintig jaar van ontbering een lapje grond te kunnen kopen.

Nog altijd worden ze verpletterd door de herenstand die het gebinte van de samenleving vormt. Op basis van het alom erkende beschermings- en uitbuitingsrecht der gebieders is de maatschappij opgetrokken in verschillende, door ondoordringbare plafonds van elkaar gescheiden verdiepingen die van bovenaf door een kleine, zeer machtige groep worden beheerst. Alles valt toe aan een paar families, verwanten of vrienden van de koningen: de grond, de bebouwde enclaves en de grote leegten daaromheen, de slavemassa's, de verplichte afdrachten en herendiensten van de pachters op hun domeinen, het vermogen om strijd te voeren, het recht te oordelen en te straffen, en alle gezagsposities in Kerk en wereld. Overdekt met juwelen en gekleed in veelkleurige gewaden trekken de edelen met hun riddergevolg door dit woeste land. Zij eigenen zich het weinige waardevolle toe dat in de armoede ervan nog te vinden is. Alleen zij trekken profijt van de toenemende rijkdom die de agrarische vooruitgang langzaam begint af te werpen. Slechts op grond van deze streng hiërarchische opbouw van de sociale verhoudingen, de macht van de heren en het overwicht van de aristocratie, valt te verklaren hoe de uiterst langzame groei van dergelijke primitieve

← Een miniatuur uit het *Liber Floridus*, een middeleeuwse encyclopedie die tussen 1090 en 1120 werd samengesteld door kanunnik Lambertus van Sint-Omaars.

materiële structuren zo snel de expansieverschijnselen heeft kunnen oproepen die je in het laatste kwart van de elfde eeuw hand over hand ziet toenemen: de opbloei van de handel in luxewaren, de veroveringsdrift die de westerse krijgslieden naar alle windstreken voortjaagt en ten slotte de wedergeboorte van de hoge cultuur. Had het absolute gezag van een hechte klasse van edelen en clerici minder zwaar op de massa van onderworpen zwoegers gedrukt, dan zouden de kunstvormen waarvan we in dit boek de ontwikkeling natrekken, nooit aan dat immense braakland en dat zo ruwe, onbeschaafde, nog altijd zo arme en grove volk hebben kunnen ontspringen.



Wat in deze kunstwerken opvalt is zowel hun diversiteit, de overdadige vindingrijkheid waarvan zij getuigen, als hun buitengewoon diepe en substantiële eenheid. Die verscheidenheid is niet verwonderlijk. De Latijnse christenheid strekte zich uit over een immens gebied dat maanden vergde om te doorkruisen; de ongetemde natuur wierp talloze hindernissen op en de bewoonde wereld was doortrokken van uitgestrekte leegten. Elke moeilijk toegankelijke streek koesterde haar eigenaardigheden. Tijdens de volksverhuizingen, gedurende eeuwen waarin hele rijken waren ontstaan en vergaan, hadden zich her en der in Europa scherp contrasterende culturele lagen afgezet. Sommige daarvan strekten zich nog fris over een aantal regio's uit; in de randgebieden vermengden zij zich en liepen in elkaar over. Bovendien was het Westen in de tiende eeuw niet overal in dezelfde mate door de binnenvallende volkeren verwoest. Als gevolg van dat alles vertoonde het in het jaar 1000 diepgaande plaatselijke verschillen.

Nergens staken deze scherper af dan aan de zoom van de Latijnse wereld. Naar het noorden, westen en oosten werden de christelijke landen omgeven door een uitgestrekte halve cirkel van taaië barbaarsheid waarin het heidendom nog voortleefde. Daar had zich recentelijk vanuit Scandinavië de expansie voorgedaan van Deense en Noorse zeevaarders, van kooplieden uit Gotland. Duurzame scheepsverbindingen, vanuit de riviermondingen stroomopwaarts, waren er het resul-

taat van geweest. Nog altijd werd dit gebied regelmatig door rooftochten geteisterd, maar allengs nam de wedijver tussen de stammen af en maakte plaats voor vreedzame handel. Vanuit de Saksische bolwerken in Engeland, vanaf de oevers van de Elbe, vanuit de wouden van Thüringen en Bohemen en vanuit Neder-Oostenrijk trokken missionarissen eropuit om de laatste afgoden te vernietigen en het kruis te planten. Velen stierven nog de marteldood. Maar de vorsten van deze gebieden, waar de volksstammen gaandeweg gevestigd raakten, dorpen bouwden en velden afbakenden, waren steeds sneller bereid hun onderdanen naar de doopvont te leiden; en tegelijk met het evangelie maakten ze zich een beetje beschaving eigen.

Een sterk contrast met deze ruwe randgebieden vormden de zuidelijke gewesten: die van Italië en het Iberisch schiereiland. Daar maakte het Westen kennis met de islam en de Byzantijnse christenheid, dat wil zeggen met veel beschaafder werelden. Tot in het graafschap Barcelona, de koninkrijkes die verstrooid lagen over de bergen van Aragón, Navarra, León en Galicië, tot in de vooruitgeschoven posten van de Povlakte – Ferrara, Comacchio, Venetië – en vooral tot in Rome, de stad waar het hellenisme en de Latijnse wereld elkaar ontmoetten en die de ogen afgunstig gericht hield op het schitterende Constantinopel, drongen de kiemen van de vooruitgang door: ideeën, kennis, prachtvoorwerpen en, fascinerend, de gouden munt waarmee de culturen aan de zuidgrens van de Latijnse christenheid hun materiële superioriteit bewezen.

Maar ook intern was het enorme continentale rijk dat Karel de Grote onder zijn bestuur had weten te verenigen vol verscheidenheid. De scherpste tegenstellingen, doorwerkend tot in het meest alledaagse gedrag, droegen het meer of minder duidelijke, meer of minder recente stempel van Rome. In het noorden van Germanië ontbrak dat volledig. In Beieren en Vlaanderen was het nog maar kort daarvoor vrijwel geheel door de vloed van barbaarse volkeren uitgewist. Maar in Auvergne, rond Poitiers en ten zuiden van de Alpen, in gebieden waar de steden minder te lijden hadden gehad en de taal nog een sterk Latijns accent droeg, was het springlevend.

Ook andere contrasten vloeiden voort uit de nala-





Sant Pere de Rodes, een voormalig benedictijner klooster uit waarschijnlijk de tiende eeuw, gelegen in het noorden van Catalonië, heeft kenmerken van de Mozarabische kunststijl als gevolg van de Moorse bezetting van het Iberisch schiereiland vanaf 711.

tenschap van de verschillende volksstammen die in de vroege middeleeuwen hier en daar in het Westen waren neergestreken. In de namen van landen als Lombardije, Bourgondië, Gascogne en Saksen klinken ze nog door. De herinnering aan oude veroveraars hield bij de aristocratie van deze provincies een nationaal bewustzijn en vreemdelingenhaat wakker als gevolg waarvan de Bourgondiër Rodulfus Glaber vol verachting kon neerzien op de Aquitaniërs van wie hij ooit een troep voorbij had zien trekken, aanstootgevend gekleed en aanstootgevend vrolijk, als begeleiders van een verloofde prinses op weg naar een koning in het noorden. In heel deze warrige geografie verdienen de grensgebieden waar de verschillende cultuurzones op elkaar stootten echter onze eerste aandacht. Dat zijn bij uitstek de gebieden waarop confrontaties en wederzijdse beïnvloeding plaatsvinden en nieuwe ervaringen worden opgedaan. En dus zijn het ook uit-

zonderlijk vruchtbare gebieden, zoals Catalonië, Normandië, het gebied rond Poitiers, Bourgondië, Saksen en de grote vlakte die zich uitstrekt van Ravenna tot Pavia.

Nog verbazingwekkender is echter de diepgravende eenheid die op alle culturele niveaus, en dan vooral dat van de artistieke scheppingskracht, op deze zich over zo'n enorm en moeilijk te beheersen gebied uitstreckende beschaving haar stempel drukt. Voor die nauwe verwantschap zijn wel enkele oorzaken aan te wijzen. Allereerst is er de enorme mobiliteit van de mensen. In die tijd leefde de westerse bevolking voor een groot deel nog als nomaden, en dat gold voor haar leiders eens te meer. Koningen, prinses, heren, bisschoppen en het omvangrijke gevolg dat altijd met hen meetrok, waren voortdurend op reis, trokken in de loop van het jaar van het ene domein naar het andere om de opbrengst daarvan ter plaatse te verteren, hielden



De *Apocalyps van Saint-Sever*, een romaans handschrift uit het midden van de elfde eeuw, gemaakt in de abdij van Saint-Sever.

hof en vertrokken direct weer om elders een heiligdom te bezoeken of een militaire expeditie te ondernemen. Ze waren steevast onderweg, altijd te paard, en onderbraken hun omzwervingen alleen voor korte tijd in het holst van het regenseizoen. De allerzwaarste ontzegging die monniken zich moesten getroosten was misschien wel hun opsluiting in een klooster, voor altijd. Velen hielden dat niet vol, dus moesten ook zij kunnen dwalen, van woonstee veranderen, rondzwerfen van abdij naar abdij. En heel deze mobiliteit van de kleine groep bevoorrecht van wie de kunstproductie afhing, werkte nieuwe contacten en ontmoetingen in de hand.

Daar komt nog bij dat dit verdeelde land geen werkelijke grenzen kende. Iedereen wist dat hij, vanaf het moment dat hij het dorp van zijn vaders verliet, overal een vreemdeling was en dus onder verdenking en bedreiging stond. Hij kon van alles worden beroofd.

Het avontuur begon bij zijn eigen voordeur; maar of hij nu dicht in de buurt bleef of naar de verste uithoeken van de aarde vertrok, het gevaar werd daardoor niet groter of kleiner. Bestond er een grens tussen de Latijnse christenheid en de rest van de wereld? In Spanje heeft er tussen de islamitische landen en het aan de christelijke koningen onderworpen gebied nooit een scherpe scheidslijn bestaan. Wel varieerde dat laatste aanzienlijk in omvang, al naar gelang het wisselend succes van de militaire expedities. In 996 wordt Santiago de Compostela door Almanzor verwoest, maar vijftien jaar later trekt de graaf van Barcelona alweer Cordoba binnen. Talloze kleine islamitische vorsten waren onderdanen van de koningen van Aragon of Castilië, op grond van verdragen die hun bescherming beloofden en hen tot het betalen van schatting verplichtten. Tegelijkertijd gedijden er zeer levenskrachtige christelijke gemeenschappen onder de macht van

de kaliefs, in een aaneengesloten keten die het Westerse Rijk in het zuiden langs de gearabiseerde kusten van de Middellandse Zee met het Byzantijnse verbond, van Toledo via Carthago en Alexandrië tot Antiochië. Hoe zou zonder die talrijke contacten te begrijpen zijn dat Koptische thema's zo'n grote rol konden spelen in de Romaanse iconografie, of waar de specifieke accenten in de verluchting van de *Apocalyps van Saint-Sever* vandaan kwamen? Het elfde-eeuwse Europa was in feite zeer toegankelijk. Het leende zich uitstekend voor esthetische uitwisseling en vermenging.

Een van de factoren die – vooral in de hogere cultuurlagen – een sterke samenhang schiepen was de Karolingische bindingskracht. Enkele decennia lang was bijna heel het Westen verenigd geweest onder een enkele politieke heerschappij, in de handen van een homogene groep bisschoppen en rechters die allen uit dezelfde families stamden, in het koningshuis eenzelfde soort opvoeding hadden genoten, elkaar rond hun soeverein, hun gemeenschappelijke heer, regelmatig ontmoetten en met elkaar verbonden waren door bloedverwantschap, gemeenschappelijke herinneringen en collectieve werkzaamheid. In weerwil van afstand en natuurlijke obstakels wist de elfde-eeuwse aristocratie zich niet alleen verenigd in hetzelfde geloof, maar ook in dezelfde rituelen, dezelfde taal, dezelfde culturele erfenis. In de herinnering aan één man: Karel de Grote – dat wil zeggen: in het aanzien van Rome en het aanzien van het Rijk.



Toch hingen de meest directe overeenkomsten – waarin de verschillende vormen van artistieke creativiteit het nauwst met elkaar verbonden waren – allereerst samen met het specifieke doel daarvan. Wat wij nu 'kunst' noemen – of althans wat daarvan na duizend jaar nog over is, het minst kwetsbare, meest robuust uitgevoerde deel – had in die tijd geen andere functie dan de rijkdommen van de zichtbare wereld aan te bieden aan God en zo de mens in staat te stellen de woede van de Almachtige te bezweren en bij hem in de gunst

te komen. Heel de grote kunst was dus een offergave; ze had minder met esthetica dan met magie van doen. Dat brengt ons bij de meest essentiële kenmerken die het artistieke scheppingsproces in het Westen tussen 980 en 1130 bepalen. In die honderdvijftig jaar durende periode beschikte de Latijnse christenheid dankzij het vitale elan dat haar voortstuwde, reeds over de materiële middelen voor de vervaardiging van minder grof en veel omvangrijker werk dan voorheen, zonder dat die ontwikkeling echter voldoende was voortgeschreden om het kader van de bestaande geesteshouding en de primitieve gedragsvormen te doorbreken. Elfde-eeuwse christenen voelden zich nog altijd volledig overweldigd door het mysterie, beheerst door een onbekende wereld die hun ogen niet konden waarnemen maar waarvan de heerschappij zich krachtig, verbazingwekkend en verontrustend uitstreekte aan gene zijde van alle schijn. Ook het denken van de mensen op de hoogste trappen van de cultuur was irrationeel en zag zich door drogbeelden beheerst. En daarom werd op dat moment in de geschiedenis, de korte tussenperiode waarin de mens nog niet van zijn angsten was verlost maar voor zijn artistieke creativiteit al wel over zeer doeltreffende instrumenten beschikte, de grootste en misschien wel enige sacrale kunst in Europa geboren.

Aangezien deze kunst de functie van offergave had, was zij geheel afhankelijk van wie in de samenleving de opdracht hadden in verbinding te treden met de krachten die beschikten over leven en dood. Vanuit een onheuglijke traditie viel dit mandaat de koningen toe. Maar op dat moment begon Europa al feodaal te worden, wat betekende dat de macht van de monarchen over velen verdeeld en verstrooid raakte. Zo gleed in deze nieuwe wereld de zeggenschap over het kunstwerk de heersers stukje bij beetje uit handen. Het waren de monniken die zich haar toe-eigenden, nu de culturele ontwikkelingen hen tot de essentiële bemiddelaars tussen de mens en het heilige maakten. De meeste kenmerken van de toenmalige kunst van het Westen komen uit deze verschuiving voort.



# De keizerlijke kunst

**G**ÉÉN HEERST ER in het koninkrijk der hemelen, hij die de bliksem slingert; dan ligt het voor de hand dat er ook slechts één is die onder hem heerst op aarde.’ In de elfde eeuw ziet de menselijke samenleving zichzelf als een beeld, een afspiegeling van de stad Gods, die zelf een koninkrijk is. Inderdaad kon het feodale Europa niet buiten een monarch. Toen de kruisvaardersbenden, toonbeelden van de ergste bandeloosheid, in het Heilig Land een staat stichtten, maakten ze daar spontaan een koninkrijk van. Als model van aardse volmaaktheid stond de figuur van de koning aan de top van het geestelijke bouwsel dat de inrichting van het zichtbare universum heette te weerspiegelen. Arthur, Karel de Grote, Alexander, David, alle helden van de riddercultuur waren koningen en het was de koning op wie iedereen, priester, strijder of zelfs boer, in die tijd probeerde te lijken. In de bestendigheid van de koningsmythe treffen we een van de meest pregnante karaktertrekken van de middeleeuwse beschaving aan. En vooral: de geboorte van het kunstwerk, van de schitterende meesterwerken waarnaar alle andere zich richtten, was direct van het koningschap en van de functies en middelen daarvan afhankelijk. Wie de verhouding tussen de sociale structuren en de artistieke creativiteit wil begrijpen moet dus zorgvuldig nagaan waarop de

macht van de monarch in die tijd stelde en hoe ze werd uitgeoefend.

Het koningschap stamde uit een Germaans verleden; het was meegekomen met de volkeren die Rome goedschiks of kwaadschiks op haar grondgebied had moeten toelaten zonder dat zij de macht van de leiders daarvan had weten te breidelen. Hun voornaamste taak lag in de oorlogvoering. Aan het hoofd van bewapende mannen hadden zij hun opmars aangevoerd. Rond hen verzamelden de jonge strijders zich elk voorjaar voor het krijgsavontuur. Gedurende heel de middeleeuwen bleef het blanke zwaard het belangrijkste embleem van de soevereiniteit. Maar de barbaarse koningen hadden nog een ander, mysterieuzer privilege, dat voor het algemeen belang veel onontbeerlijker was: het magische vermogen te kunnen bemiddelen tussen hun volk en de goden. Het geluk van allen hing van hun voorspraak af. Deze macht viel hun toe op grond van hun afstamming van de godheid zelf: door hun aderen stroomde heilig bloed. Zo ‘was het bij de Franken de gewoonte na de dood van de koning altijd een andere koning te kiezen binnen het koninklijk geslacht’. In die hoedanigheid gingen zij voor in de ritens; in hun naam werden de grootste offers gebracht.

In de geschiedenis van de esthetische missie van het Europese koningschap vindt midden achtste eeuw

← Kroning van Otto II (955–983) in 973, een miniatuur uit het Registrum Gregorii.



Karel de Grote (ca. 747–814) werd op 25 december 800 door paus Leo III in de oude Sint-Pieterbasiliek tot keizer van het Heilige Roomse Rijk gekroond.

een beslissende wending plaats. De machtigste vorst van het Westen, die over heel de Latijnse christenheid lijkt te heersen, de koning der Franken, wordt vanaf dat moment gezalfd, zoals dat al langere tijd het geval was met de kleine koningen van Noord-Spanje. Dat betekent dat hij zijn charismatische vermogens niet meer ontleende aan zijn mystieke verwantschap met de machten van het heidense pantheon. Nu ontving hij ze via een sacramentele handeling direct van de God van de Bijbel. Priesters zalfden hem met heilige olie die zijn lichaam doortrok en vervulde met de kracht van de Heer en alle machten van het bovenaardse. Een dergelijk ceremonieel maakte de overgang van de macht van de ene dynastie naar de andere mogelijk en tegelijk werd de vorst opgenomen binnen de Kerk, waar hij een plaats kreeg te midden van de bisschoppen die net als hij gewijd waren. Als *Rex et sacerdos* ontving hij ring en staf, de tekenen van het herdersambt. Met de lofzangen die tijdens de kroningsplechtigheden werden gepalmodieerd nam de Kerk zijn persoon op in de bovennatuurlijke hiërarchieën. Zij bepaalde zijn functie, die nu niet meer alleen de strijd maar ook de vrede en gerechtigheid betrof. En bovenal, omdat in het achtste-eeuwse Westen de op de glorie van Rome teruggaande kunsttradities alleen nog binnen de christelijke Kerk bewaard waren gebleven, omdat

heel de bouw en decoratiearbeid waarmee voordien de macht van de steden was bejubeld, nu uitsluitend die van God verheerlijkte, omdat de grote kunst geheel en al liturgisch was geworden, kwam de koning, die door de kerstening van zijn magische krachten in het hart van het kerkelijk ceremonieel was geplaatst, vanzelf aan de bron van de grootste artistieke projecten te staan. De zalving had de kunst tot een inherent koninklijke aangelegenheid gemaakt.

Toen het koningschap in West-Europa als gevolg van het herstel van het Rijk na het jaar 800 een bredere dimensie aannam, kregen de uit het initiatief van de monarchen voortkomende kunstvormen een specifiek karakter. Als nieuwe goddelijke instelling was het keizerlijk gezag binnen de hiërarchie der machten op een hoger plan gekomen, tussen de aardse koningen en de hemelse heerschappijen in. Voor Karel de Grote was een paus neergeknield. Op het graf van de heilige Petrus had deze hem met de naam Augustus begroet. Als een nieuwe Constantijn, een nieuwe David, had de keizer van het Westen voortaan de persoonlijke opdracht de hele Latijnse christenheid voor te gaan naar het heil. Nog meer dan de koningen die voor hem bogen, dienden de nieuwe keizers zich te gedragen als helden van God. Ze beschouwden zich echter ook als de opvolgers van Caesar. Bij de wijdingshandelingen

waarmee ze belast waren en waaraan het kunstwerk ontsprong, hielden zij hun ogen gericht op hun voorgangers, aan wier vrijgevigheid de antieke steden hun verfraaiing dankten. Daarom wilden zij wat op hun bevel aan God geofferd werd het stempel meegeven van een welbepaalde esthetica: die van het Imperium – dat wil zeggen van Rome. De kunstenaars die aan hun opdrachten en aan die van de andere westelijke vorsten gehoorzaamden zochten hun inspiratie dan ook veel bewuster dan voorheen in de werken van de Oudheid. Uit de vernieuwing van het Rijk vloeide alles voort wat de westerse kunst van het jaar 1000 verbond met die van het klassieke Rome.

Want twee eeuwen na de keizerskroning van Karel de Grote was de artistieke creativiteit nog altijd fundamenteel gebonden aan de wereldlijke macht, verenigd als ze werd in de persoon van een door de Heer gezalfde vorst wiens gezag voortvloeide uit bovennatuurlijke bron. De betekenis van zijn ambt lag, zoals de *laudes regiae* zongen, allereerst in de verzoening van twee werelden, de zichtbare en de onzichtbare, en in de kosmische harmonie van hemel en aarde. Terwijl langzaam de beweging op gang begon te komen die tot de feodalisering zou leiden, liet het Europa van het jaar 1000 de zorg voor de verfraaiing van zijn voornaamste wijgeschenken – de kerken, de opschik van het altaar, de reliekschrijnen en de verluchte boeken waarin het goddelijk woord vervat lag – nog allereerst aan de keizer en de koningen over: de leidsmannen die God de eerbewijzen brachten van heel hun volk en die de van de hemel ontvangen genadegaven onder hen verdeelden. In de ogen van hun onderdanen behoorde deze taak wezenlijk tot hun functie: de koninklijke waardigheid berustte op vrijgevigheid, grootmoedigheid en pracht. Voor hen was de vorst een persoon die weg-schonk – aan God, aan de mensen – en de werken van schoonheid dienden dan ook uit zijn gulle handen voort te vloeien.

In feite hadden giften tot doel degene die ze aannam te beheersen, te onderwerpen. De monarch regeerde met behulp van geschenken. Daarmee palmde hij de goedgunstigheid van de bovennatuurlijke machten in ter wille van zijn volk; daarmee verwierf hij zich de afhankelijkheid van wie hem dienden. En wanneer

twee koningen elkaar ontmoetten, bewees degene die de schitterendste cadeaus wist te geven zich als superieur. Daarom klitten de beste kunstenaars van de elfde eeuw samen rond de vorsten, zolang dezen althans hun macht behielden. De kunst van die tijd is wezenlijk hofkunst, omdat zij sacramentele kunst is. De ateliers zijn verbonden met koninklijke hofhoudingen. De geografie van de elfde-eeuwse kunst vormt een getrouwe afspiegeling van de glans van de verschillende tronen.



Net als in Byzantium en de islamitische landen scharen de actiefste centra van creativiteit zich in het jaar 1000 rond de enige leidsman der gelovigen, de keizer. Het imperium is en blijft de mythe waarin de door het feodalisme in stukken geslagen Romeinse christenheid de fundamentele eenheid waarvan zij droomt hervindt. In haar ogen beantwoordt het aan Gods plan en hardnekkig klampt zij zich daaraan vast. Onder het gezag van de keizer voelt zij zich in broederschap achter Christus verenigd, klaar om eendrachtig op te trekken naar de volmaaktheid van de hemelse stad. Dit symbool hangt samen met de eschatologische verwachting die het hele christelijke denken vervult: het einde van de wereld en ‘de voleinding van het Romeinse en het christelijke rijk’ zullen terzelfder tijd aanbreken, wanneer een keizer, de laatste der wereldse monarchen, op Golgotha de tekenen van zijn waardigheid aan God gaat offeren en daarmee de weg vrijmaakt voor de heerschappij van de Antichrist.

Wat is het *imperium*? In dit verheven begrip komen drie noties samen. Ten diepste wordt het gezien als een goddelijke uitverkiezing: de Almachtige wijst een leider aan. Hem schenkt hij de overwinning en tegelijkertijd vervult hij hem met zijn genade, de magische kracht (*felicitas*, *Königsheil*) die hem als enige leidsman van Gods volk boven alle andere vorsten verheft. Dat verklaart waarom de keizerlijke macht in de tiende eeuw in Saksen opnieuw aan kracht kon winnen, nadat de snelle teloorgang van de nazaten van Karel de Grote haar ontredderd had achtergelaten als niet meer dan een hersenschim. In Germanië, het land dat de Karo-







De *Sternenmantel* van Keizer Hendrik II (973–1024) en een keizerskroon die mogelijk sinds Otto I (912–973) in gebruik is geweest om Rooms-Duitse koningen en keizers te kronen.

lingers eigenhandig vorm hadden gegeven en volledig tot beschaving hadden gebracht, was dat idee altijd duidelijker blijven doorwerken dan elders. Saksen was weliswaar de minst beschaafde van alle Duitse provincies, maar juist daar betoonde het nog jonge christendom zich het krachtigst. De plundersaars die door heel Europa trokken bleven hier weg, omdat het een zeer arme streek was, maar vooral omdat de inwoners ervan zich geducht wisten te verdedigen. In deze ogenschijnlijk door God gezegende wijkplaats zochten de vluchtende monniken met hun relikwieën en hun kennis hun heil.

Aan de voet van de Harz hadden de Saksische vorsten weerbare vestingen gebouwd en zelfs de Hongaarse horden, de gesel Gods, wisten zij in veldslagen op open terrein te verslaan. Het was dan ook op het slagveld dat eerst hertog Hendrik en vervolgens zijn zoon Otto bij acclamatie van hun strijders het *imperium* ontvingen. Onmiddellijk handelden ze als opvolgers van Karel de Grote. De herinnering aan de Karolingische



successen, het aura dat Aken omgaf, vormen in feite de tweede steunbeer van de keizersidee en deze brengen direct de derde met zich mee: wat in het Westen herleefde was het *Imperium Romanorum*. De keizersmythe is niet los te zien van de Romeinse mythe. Gevierd als de redder van de christenheid voelde Otto I, koning van Duitsland, zich ertoe verplicht de Kerk van Rome

← Het kroningsportret van Hendrik II uit het Sacramentarium van Regensburg, door hemzelf aan de Dom van Bamberg geschonken.